

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ "ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА
ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ"

БАЗОВІ КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І МОЖЛИВОСТІ
ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Наукова доповідь

За редакцією канд. соціол. наук
О. М. Балакіревої

Київ – 2015

УДК [330.354:316.72](100:477)(042.5)
ББК 65.9(4Укр)+70(4Укр)
Б 17

Автори:

наук. співр., канд. соціол. наук *Шестаковський О.П.*,
мол. наук. співр. *Білоус Є.В.*

Рецензенти:

канд. соціол. наук, доцент *Савельєв Ю.Б.* (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ);
канд. екон. наук *Корнівська В.О.* (ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", Київ).

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" від 20.01.2015 р. № 5

Шестаковський О.П.

Б17 Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку : наукова доповідь / О.П. Шестаковський, Є.В. Білоус ; за ред. О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". – К., 2015. – 36 с.

ISBN 978–966–02–7515–7

У доповіді розглядаються фундаментальні виміри культури суспільства (відповідно до підходу Г. Хофстеде) у їхньому зв'язку з показниками соціально-економічного і політичного розвитку. Обґрунтовано необхідність стратегії цілеспрямованої трансформації цінностей українського суспільства, розрахованої на кілька десятиліть.

Для науковців, працівників державних органів управління, галузевих асоціацій, викладачів ВНЗ, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться джерелами суспільного розвитку України.

УДК [330.354:316.72](100:477)(042.5)
ББК 65.9(4Укр)+70(4Укр)

ISBN 978–966–02–7515–7

© Національна академія наук України, 2015
© ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", 2015

Доповідь підготовлено в межах науково-технічного проекту "Соціокультурний вимір модернізації економіки України (I етап: Актуальність соціокультурних параметрів економічної модернізації)" відповідно до Розпорядження Президії НАН України від 05.03.2014 р. № 142. Науковий керівник теми – завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій, канд. соціол. наук Балакірева О. М.

Вступ

Напевне, не залишилося нікого, хто не розумів би, що нині успішний економічний розвиток є не просто амбітною метою, а необхідною умовою подальшого існування України. Тому пошук дієвих способів та організація стійкого економічного піднесення вже найближчим часом є одними з найважливіших завдань для українського уряду, експертів і громадянського суспільства.

Основні надії покладаються на соціально-економічні і політичні реформи, які має проводити уряд за підтримки Верховної Ради. Найвище політичне керівництво держави розуміє необхідність чітко виробленого плану реформ. Про це свідчить розроблення таких документів, як "Стратегія 2020"¹ і Коаліційна угода партій, що увійшли до коаліції Верховної Ради VIII скликання². Більшість запланованих реформ базуються на успішному досвіді інших країн і рекомендаціях міжнародних установ, таких як МВФ. Масштабні реформи через радикальні інституційні зміни мають запустити економічне зростання.

Проте історія свідчить, що далеко не завжди реформи бувають успішними. Одна з причин – неврахування культурного контексту конкретної країни, в якому нові інститути не приживаються або набувають викривленого змісту. На жаль, попередній розвиток України багатий на такі приклади. Зокрема, запровадження виборів не допомогло Україні стати дійсно демократичною, а створення органів суддівського самоврядування поки що не зробило суди незалежними.

Ми виходимо з тези, яку спробуємо обґрунтувати нижче, що одними з головних причин невдач ринкових і демократичних реформ попередніх років є особливості культури українського суспільства. Ці причини потрібно враховувати, по-перше, щоб підвищити ефективність поточних реформ, по-друге – для стратегічного планування культурної політики у напрямі потрібного ціннісного зсуву.

¹ Україна 2020 : Стратегія розвитку [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://reforms.in.ua/2020/2020booklet19-11_web.pdf

² Коаліційна угода [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – 2014. – Доступний з : http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/11/Koaliciyna_uhoda_parafovana_20.11.pdf

Культура, цінності та інститути розвитку

Для уникнення зайвих непорозумінь і суперечок про слова, варто уточнити, що ми маємо на увазі, використовуючи такий багатозначний термін, як культура, і як можуть бути пов'язані культурні особливості та успішний розвиток суспільства.

Тут і далі ми розуміємо *культуру* досить широко – як загальні шаблони (патерни) мислення, відчуття і поведінки, притаманні певній групі людей і які відрізняють її від інших груп³. Таке визначення або подібні йому є загальноновизнаними в соціології і соціальній антропології, що можна побачити у відповідних підручниках.

Підкреслимо також, що ми розглядатимемо тільки національну культуру – тобто культуру великих груп людей, кожна з яких є продуктом модерної доби (приблизно останніх 300–400 років), не завжди, але часто має спільне етнічне походження і приблизно збігається з кордонами сучасних національних держав.

Таким чином, коли ми говоримо про культуру, в жодному разі не йдеться про більш вузькі феномени, такі як мистецтво та мистецькі твори, етнографічні риси (такі як страви чи одяг), матеріальні артефакти чи культуру землеробства. Не йдеться також про більш дрібні спільноти – сім'ї, організації і трудові колективи, соціальні класи. Зокрема це означає, що не розглядаються такі феномени, як етос окремих соціальних страт або культурність у сенсі особливого виховання чи вишуканості.

Принциповою рисою культури є те, що вона представляє собою загальні (і часто неписані) правила, котрі регулюють життя всередині певної групи. Зрозуміло, культура не детермінує повністю особистість і поведінку окремих індивідів. Однак кожен зазнає її впливу, особливо якщо виховувався в ній від народження. Тому більшість індивідів певної групи тією чи іншою мірою поділяють її культуру.

Кожна національна культура є розмаїтою і багаторівневою, включаючи в себе багато елементів. Проте у підвалинах культури можливо виокремити невелике число найбільш фундаментальних

³ Hofstede G., Hofstede G. J., Minkov M. *Cultures and Organizations: Software of the Mind / Third Edition.* – McGraw Hill, 2010. – 561 p.

структур. Дослідники часто використовують для них термін *цінності* – найбільш загальні схильності надавати перевагу певному стану речей над іншими, вважати благом саме його⁴. Ці абстрактні і не завжди усвідомлювані конструкти впливають на вибір цілей і засобів їхнього досягнення в усіх сферах життя, від міжособистісних стосунків до політичного устрою і релігійних догматів, не виключаючи також економічні відносини.

Доповідь присвячена передусім цьому шару культури.

Безумовно, кожна культура містить унікальні, лише їй притаманні компоненти, не зіставні з іншою культурою. Разом із тим культури мають і спільну базу для порівняння, в тому числі й цінностей. Це випливає з того, що, зрештою, всі люди належать до одного виду, мають схожі потреби, живуть у колективах і змушені вирішувати схожі принципи проблеми. Зрозуміло, що відповіді на ці проблеми могли відрізнитися в конкретних географічних та історичних обставинах, але спільні причини цих відмінностей вже уможливають порівняння. Крім загальних міркувань, це було неодноразово емпірично доведено крос-культурними дослідженнями.

Культура та її ціннісне ядро щільно пов'язані з модернізацією й економічним розвитком через відповідні інститути.

Як і культура, інститути можуть бути представлені як система норм і правил різного рівня і ступеня формалізації, що впорядковують поведінку індивідів і структурують взаємодії⁵. У такому разі цінності є неформальними, надконституційними, найбільш загальними правилами, які опосередковано надають форму інститутам, а їх самих змінити дуже складно⁶.

Модернізаційні реформи фактично є нічим іншим, як спробою запровадити нові інститути – економічні, політичні тощо. Однак вони не є довільними, оскільки модернізація кожного разу має зав-

⁴ Kluckhohn, C. K. Values and value orientations in the theory of action // Parsons T., Shils E.A. (Eds.) *Toward a general theory of action*. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1951. Hofstede G., Hofstede G. J., Minkov M. *Cultures and Organizations*. – 561 p.

⁵ Норт Д. Інститути, інституціональні змінення і функціонування економіки. – М., 1997. – 180 с.

⁶ Культурні фактори модернізації / Аузан А.А., Архангельський А.Н., Лунгин П.С., Найшуль В.А. і др. – М.–СПб : Фонд "Стратегія 2020", 2011. – 221 с.

дання, котрі відрізняються від тих, що стояли сто років тому. Більшість сучасних проектів модернізації включає не просто економічне зростання, а й постіндустріальну секторальну структуру; знання, інновації і високий людський капітал як основні ресурси; а також підвищення рівня життя населення і стійкість розвитку. Такому суспільству відповідає інституційна система, яку теоретики називають інклюзивною⁷, або порядком відкритого доступу⁸.

Навряд чи існує надійний рецепт встановлення таких інститутів, який "спрацьовував" би в усіх суспільствах. І однією з причин, на нашу думку, є цінності як базові параметри культури, котрі створюють більш чи менш сприятливі умови для запровадження потрібних інститутів, а отже, суттєво визначають ефективність реформ.

У цій доповіді зроблено спробу розглянути, які саме цінності сприяють соціально-економічному розвитку і вкоріненню відповідних інститутів, а також передбачити відповідні перспективи для України.

Виміри ціннісних підвалин культур: підхід Г. Хофстеде

За Г. Хофстеде цінності можливо об'єднати навколо кількох вимірів культури, що відображають базові проблеми, котрі завжди стояли і стоять перед усіма суспільствами, і показують, які рішення різні культури схильні пропонувати. Наразі виокремлено шість канонічних вимірів⁹:

1. *Дистанція влади (індекс PDI)* показує, наскільки велику нерівність у розподілі влади очікують і згодні сприймати як природну підлегли в соціальних інститутах та організаціях. Останні не обмежуються виключно державою і політичними установами. До них входять сім'я і найближче оточення, школа, робота тощо. Більша дистанція влади свідчить про згоду некритично сприймати більш нерівний та ієрархічний розподіл не тільки влади як такої, а й прав,

⁷ Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. – New York : Crown Business, 2013.

⁸ North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. – Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2009.

⁹ Hofstede G., Hofstede G. J., Minkov M. Cultures and Organizations. – 561 p.

багатства і престижу; толерувати ієрархічність, сильний контроль і вертикальні комунікації.

2. *Індивідуалізм, що протиставляється колективізму (IDV)*. Як соціетальна характеристика, цей вимір показує, наскільки сильно люди інтегровані до груп. В індивідуалістичних суспільствах люди досить автономні, але мусять самі давати раду собі і близьким членам родини. У колективістських суспільствах люди від народження щільно пов'язані зі згуртованими групами, котрі можуть їх захистити і забезпечити, але в обмін на безумовну лояльність. При цьому індивідуалізм не слід тлумачити як в першу чергу егоїзм і атомізованість індивідів. Так само і колективізм не обов'язково свідчить про лояльність до держави і народу, а, насамперед, до малих груп, членом якої є індивід.

Наразі йдеться передусім про міру власної відповідальності: чи воліють люди діяти і досягати цілей як окремі індивіди, чи як члени групи.

3. *Маскулінність на противагу фемінінності (MAS)* – показник розподілу "традиційних" гендерних ролей. У маскулінних суспільствах більше цінуються напористість, досягнення і конкуренція, очікування щодо чоловіків і жінок відрізняються. У фемінінних важливішими є турбота, скромність і кооперація, а розподіл гендерних очікувань не такий виражений.

4. *Уникання невизначеності (UAI)* виражає міру того, наскільки загрозливими сприймаються неоднозначні і неструктуровані ситуації. У культурах з більшим індексом вищї тривожність, емоційність, дискомфорт при зіткненні з невідомим, намагання мінімізувати такі ситуації чіткими правилами, менша терпимість до девіацій.

5. *Довготермінова орієнтація (LTO)* передбачає заохочення чеснот, орієнтованих на майбутні досягнення, передусім, наполегливості й ощадливості, а також особистісного розвитку і змін. Короткотермінова орієнтація заохочує чесноти, пов'язані з минулим і теперішнім. Зокрема, йдеться про дотримання традицій, гарне сприйняття оточуючими і незмінність особистості впродовж життя¹⁰.

¹⁰ Тут і далі мається на увазі варіант індексу, що його Г. Хофстеде і М. Мінков обрахували на основі даних Світового дослідження цінностей (WVS) і позначають як LTO-WVS.

6. *Потурання на противагу стримуванню (IVR)* – вимір стосується задоволення людських потреб і бажань, пов'язаних з насолодою життям. Культури з вищими значеннями передбачають їх відносно вільне задоволення. Нижчі значення свідчать про їх суворішу регуляцію соціальними нормами.

Уважається, що зазначені виміри послідовно спостерігаються тільки на рівні культури. Принаймні методика Г. Хофстеде не дає можливості оцінити їх вираженість для окремих індивідів. Числові оцінки індексів для більшості країн було зроблено на підставі кількох досліджень самого Г. Хофстеде і його співавторів. Додати до їх переліку індекси для нової країни або регіону – нетривіальне завдання, оскільки в дослідження за спеціальною методикою треба включати принаймні одну країну з тих, для кого індекси вже відомі.

Останні дані стосовно індексів культурних вимірів країн можна отримати на домашній сторінці автора, за посиланням: <http://www.geerthofstede.com/media/2467/6%20dimensions%20for%20website%202014%2010%2003.xls>¹¹. Більшість значень варіюють від 0 (дуже низьке значення) до 100 балів (дуже високе значення), хоча в окремих випадках можуть і перевищувати 100.

Виміри культури і розвиток суспільств: крос-національні порівняння

Окремі фундаментальні виміри культури мають помітний зв'язок із рівнем соціально-економічного і політичного розвитку. Це з'ясувалося в результаті кореляційного аналізу індексів за Г. Хофстеде і деяких макропоказників.

Зрозуміло, сам по собі такий аналіз недостатній, щоб остаточно стверджувати про причинність зв'язків: чи зумовлюють культурні особливості економічний і політичний розвиток, чи, навпаки, розвиток формує культуру, чи взаємодії між ними більш складні. Зважаючи на змістовні міркування, ми лише припускаємо, що незалежно від своєї генези наявні цінності можуть не повністю, але суттєво впливати на характер і успішність модернізації.

¹¹ У таблиці дані наведено станом на 10 березня 2014 р.

Базу даних індексів вимірів культури взято із вже зазначеної домашньої сторінки Г. Хофстеде. Індекси для суб- чи наднаціональних регіонів (наприклад, франкофонної Канади чи арабських країн загалом) до аналізу не включалися. За кожним виміром було представлено від 69 до 91 країни.

Індикатори, які були використані як показники економічного і політичного розвитку, можна розбити на три групи. Як інтегральні показники соціально-економічного розвитку використано ВВП на душу населення, взятий за паритетом купівельної спроможності (ПКС); індекс глобальної конкурентоспроможності (ІГК), який робить акцент на інститутах, заходах і факторах, які детермінують продуктивність; індекс людського розвитку (ІРЛ), який додатково враховує рівень людського капіталу, та індекс скоригованих чистих накопичень (ІСЧН), який має враховувати стійкість розвитку.

Якість політичних інститутів оцінена через шість так званих світових показників управління (*Worldwide Governance Indicators*), що відображають інтегральні суб'єктивні сприйняття традицій та інституцій здійснення влади у суспільстві¹².

Нарешті, взято кілька індикаторів окремих аспектів розвитку: міри розшарування – частка населення за межею бідності та індекс Джині; рівень освіти, її розвитку і використання науки у виробництві – результати міжнародного тестування школярів *PISA*¹³, рівень залучення до вищої освіти і державних витрат на освіту, а також частка працівників у НДДКР; а також рівень здоров'я і його підтримка – загальна очікувана тривалість життя і частка витрат на охорону здоров'я.

Майже всі показники було взято за 2007 р., щоб вони були ближчими до останніх замірів за Г. Хофстеде і водночас не зазнавали впливу світової кризи 2008 р. Винятком є результати *PISA* (2009–2010 рр.) та ІГК (2007–2008 рр.). Усі макропоказники було взято

¹² Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. The worldwide governance indicators: methodology and analytical issues // World Bank Policy research working paper. – 2009. – № 4978. – 103 p.

¹³ PISA – Programme for International Student Assessment.

з баз даних Світового банку¹⁴, МВФ¹⁵, Програми розвитку ООН¹⁶, Світового економічного форуму¹⁷ і звітів PISA¹⁸.

Щодо вибірки країн. Індекси довгострокової орієнтації та потурання на противагу стримуванню були відомі для 91 країни. Решта індексів – для 69 країн. Соціально-економічні показники теж охоплювали різну кількість країн. Частка населення за межею бідності була відома для 33 країн, індекс Джині – для 42, кількість дослідників у НДДКР – для 62, результати тестування школярів – для 66, частка витрат на освіту – для 71, а сукупна частка тих, хто отримує вищу освіту, – для 77 країн. ІСЧН – для 88 країн. Решта показників була відомою для кількості країн від 91 до 99.

Для встановлення зв'язків між індикаторами культурних вимірів розвитку суспільств, було обраховано коефіцієнти кореляції Пірсона між ними (табл. 1). Окремі кореляції для наочності також наведено на рис. 1–12.

Крім того, було обраховано коефіцієнти часткових кореляцій, щоб з'ясувати, якою мірою зв'язок між двома певними аспектами культури і суспільного розвитку не є наслідком впливу якогось третього фактора.

У табл. 2 наведено коефіцієнти часткової кореляції з інтегральними показниками соціально-економічного розвитку, де контролюється зв'язок з індексами дистанції влади та індивідуалізму як третіми факторами. Причина в тому, що дистанція влади має достатньо сильну негативну кореляцію з індивідуалізмом (коефіцієнт кореляції r дорівнює $-0,63$), а також слабкі кореляції з униканням невизначеності ($r=0,24$) і потуранням насолоді життям ($r=-0,31$). Понад те,

¹⁴ Data The World Bank [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://data.worldbank.org/>

¹⁵ World Economic Outlook Database October 2007 – IMF [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/index.aspx>

¹⁶ Human development index (HDI) | Human Development Reports [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi-table>.

¹⁷ World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2014–2015 Competitiveness Dataset [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www3.weforum.org/docs/GCR2014-15/GCI_Dataset_2006-07-2014-15.xlsx.

¹⁸ OECD. PISA 2009 Results, Executive Summary. – Paris : 2010; Walker M. PISA 2009 Plus Results: Performance of 15-Year-Olds in Reading, Mathematics and Science for 10 Additional Participants / Maurice Walker. – Melbourne : ACER Press, 2011.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції Пірсона індексів за Г. Хофстеде і макропоказників

Показник розвитку	Культурні виміри за Г. Хофстеде					
	Дистанція влади	Індивіду- лізм	Маскулін- ність	Уникання невизначе- ності	Довго- термінова орієнтація	Потурання насолоті життям
ВВП на одну особу (2007), <i>дол. США за ПКС</i>	-0,55**	0,57**	-0,04	-0,25*	0,24*	0,34**
Індекс глобальної конкурентоспромож- ності (2007–2008), <i>місце в рейтингу</i>	0,52**	-0,61**	0,09	0,35**	-0,31**	-0,27*
Індекс людського розвитку (2007)	-0,59**	0,67**	-0,04	-0,08	0,37**	0,26*
Індекс скоригованих чистих нагромаджень (2007), <i>% від ВНД</i>	0,06	0,01	-0,07	-0,43**	0,36**	-0,16
Важливість думки і підзвітність влади (2007), <i>бали</i>	-0,61**	0,68**	-0,10	0,06	0,16	0,38**
Політична стабільність і відсутність насилства (2007), <i>бали</i>	-0,44**	0,55**	-0,09	-0,12	0,33**	0,19
Ефективність держуправління і держ- послуг (2007), <i>бали</i>	-0,61**	0,64**	-0,09	-0,35**	0,23*	0,37**
Якість регуляторної політики (2007), <i>бали</i>	-0,59**	0,62**	-0,06	-0,22	0,25*	0,32**
Верховенство права (2007), <i>бали</i>	-0,66**	0,72**	-0,11	-0,25*	0,22*	0,31**
Контроль над корупцією (2007), <i>бали</i>	-0,66**	0,65**	-0,12	-0,27*	0,13	0,42**
Частка населення, що живе за межею бідності за національними критеріями (2007), <i>%</i>	0,04	-0,55**	-0,15	0,42*	-0,49**	0,42*
Індекс Джині (2007)	0,37*	-0,60**	0,34	0,29	-0,51**	0,42*
Результати тестування школярів PISA з математики (2009–2010), <i>бали</i>	-0,36**	0,44**	0,05	-0,32*	0,40**	0,02
Результати тестування школярів PISA з природничих наук (2009–2010), <i>бали</i>	-0,39**	0,48**	0,04	-0,29*	0,33**	0,06
Результати тестування школярів PISA з читання (2009–2010), <i>бали</i>	-0,42**	0,47**	0,02	-0,28*	0,25*	0,12
Сукупна частка тих, хто отримує вищу освіту (2007), <i>%</i>	-0,49**	0,53**	-0,24	0,09	0,25*	0,17
Державні витрати на освіту (2007), <i>% від ВВП</i>	-0,61**	0,66**	-0,28*	-0,25	0,10	0,25*
Відносна кількість дослідників у НДДКР (2007), <i>осіб на 1 млн населення</i>	-0,60**	0,56**	-0,20	-0,42**	0,27*	0,15
Очікувана тривалість життя (2007), <i>років</i>	-0,52**	0,46**	0,03	-0,06	0,32**	0,24*
Витрати на охорону здоров'я (2007), <i>% від ВВП</i>	-0,48**	0,60**	-0,02	0,14	0,06	0,28**

* Коефіцієнт кореляції є статистично значущим на рівні $p=0,05$.

** Коефіцієнт кореляції є статистично значущим на рівні $p=0,01$.

Джерело: розрахунки авторів на підставі даних з відкритих джерел МВФ, ОЕСР, ПРООН, Світового банку, Світового економічного форуму та домашньої сторінки Г. Хофстеде.

**Коефіцієнти часткової кореляції, контрольованої
за окремими індексами культурних вимірів**

Показник розвитку	Культурні виміри за Г. Хофстеде					
	Дистанція влади	Індивіду- лізм	Маскулі- ність	Уникання невизнач- ності	Довго- термінова орієнтація	Потурання населення життям
Кореляції, контрольовані за індексом дистанції влади						
ВВП на одну особу (2007), <i>дол. США за ПКС</i>	-	0,35**	0,04	-0,15	0,28*	0,14
Індекс глобальної конкурентоспромож- ності (2007–2008), <i>місце в рейтингу</i>	-	-0,42**	0,02	0,29*	-0,45**	-0,03
Індекс людського розвитку (2007)	-	0,48**	0,05	0,07	0,33**	0,15
Кореляції, контрольовані за індексом індивідуалізму на протизвагу колективізму						
ВВП на одну особу (2007), <i>дол. США за ПКС</i>	-0,30*	-	-0,08	-0,16	0,19	0,24
Індекс глобальної конкурентоспромож- ності (2007–2008), <i>місце в рейтингу</i>	0,22	-	0,15	0,28*	-0,38**	-0,11
Індекс людського розвитку (2007)	-0,29*	-	-0,09	0,09	0,21	0,25

* Коефіцієнт кореляції є статистично значущим на рівні $p=0,05$.

** Коефіцієнт кореляції є статистично значущим на рівні $p=0,01$.

Джерело: розрахунки авторів на підставі даних з відкритих джерел МВФ, ПРООН, Світового економічного форуму та домашньої сторінки Г. Хофстеде.

індивідуалізм слабо корелює з униканням невизначеності ($r=-0,22$). Часткові кореляції покликані встановити зв'язок з макропоказниками інших вимірів культури, крім дистанції влади та індивідуалізму.

Індикатори розвитку також часто мають сильний зв'язок з розміром ВВП. Тому для окремих показників було обраховано коефіцієнти часткової кореляції, які показують зв'язок між культурою і розвитком, якщо виключити вплив ВВП (табл. 3).

Аналіз табл. 1–3 свідчить, що найбільш значущими для перспектив розвитку є низька дистанція влади і високий індивідуалізм, а також довготермінова орієнтація.

Менша дистанція влади і більший індивідуалізм мають значущі помірковані кореляції з подушовим ВВП (рис. 1–2), конкурентоспроможністю, людським розвитком (рис. 3–4) та якістю інститутів державного управління (рис. 5–6). Також ці характеристики корелюють з часткою витрат на відтворення людського капіталу (освіту та охорону здоров'я).

**Коефіцієнти часткової кореляції,
контрольованої за ВВП на одну особу по ПКС**

Показник розвитку	<i>Культурні виміри за Г. Хофстеде</i>					
	Дистанція влади	Індивідуалізм	Маскулінність	Уникання невизначеності	Довго- термінова орієнтація	Потурання насаді життям
Важливість думки і підзвітність влади (2007), бали	-0,41**	0,50**	-0,10	0,30*	0,05	0,20
Політична стабільність і відсутність насильства (2007), бали	-0,10	0,25*	-0,09	0,08	0,25*	-0,08
Ефективність держуправління і держпослуг (2007), бали	-0,33**	0,36**	-0,10	-0,25*	0,08	0,17
Якість регуляторної політики (2007), бали	-0,33**	0,36**	-0,05	-0,05	0,14	0,08
Верховенство права (2007), бали	-0,45**	0,52**	-0,14	-0,09	0,07	0,06
Контроль над корупцією (2007), бали	-0,45**	0,39**	-0,16	-0,11	-0,11	0,26*
Частка населення, що живе за межею бідності за національними критеріями (2007), %	<0,01	-0,42	-0,19	0,52*	-0,44*	0,43*
Результати тестування школярів PISA з математики (2009–2010), бали	-0,10	-0,20	0,27	-0,20	-0,57**	0,71**
Результати тестування школярів PISA з природничих наук (2009–2010), бали	-0,07	0,20	0,07	-0,14	0,47**	-0,28*
Результати тестування школярів PISA з читання (2009–2010), бали	-0,14	0,27*	0,06	-0,10	0,37**	-0,22
Сукупна частка тих, хто отримує вищу освіту (2007), %	-0,17	0,25	0,03	-0,08	0,27*	-0,14
Державні витрати на освіту (2007), % від ВВП	-0,12	0,13	-0,28*	0,35**	0,31**	-0,12
Відносна кількість дослідників у НДДКР (2007), осіб на 1 млн населення	-0,37**	0,38**	-0,32*	-0,05	0,02	0,11
Очікувана тривалість життя (2007), років	-0,31*	0,26	-0,18	-0,19	0,22	-0,10
Витрати на охорону здоров'я (2007), % від ВВП	-0,22	0,07	0,07	0,18	0,26*	<-0,01
Результати тестування школярів PISA з математики (2009–2010), бали	-0,28*	0,47**	<0,01	0,30*	-0,02	0,17

* Коефіцієнт кореляції є статистично значущим на рівні $p=0,05$.

** Коефіцієнт кореляції є статистично значущим на рівні $p=0,01$.

Джерело: розрахунки авторів на підставі даних з відкритих джерел МВФ, ОЕСР, Світового банку та домашньої сторінки Г. Хофстеде.

Кореляції з соціальним розшаруванням і окремими показниками людського капіталу виявляються незначущими, якщо виключити вплив величини ВВП на душу населення.

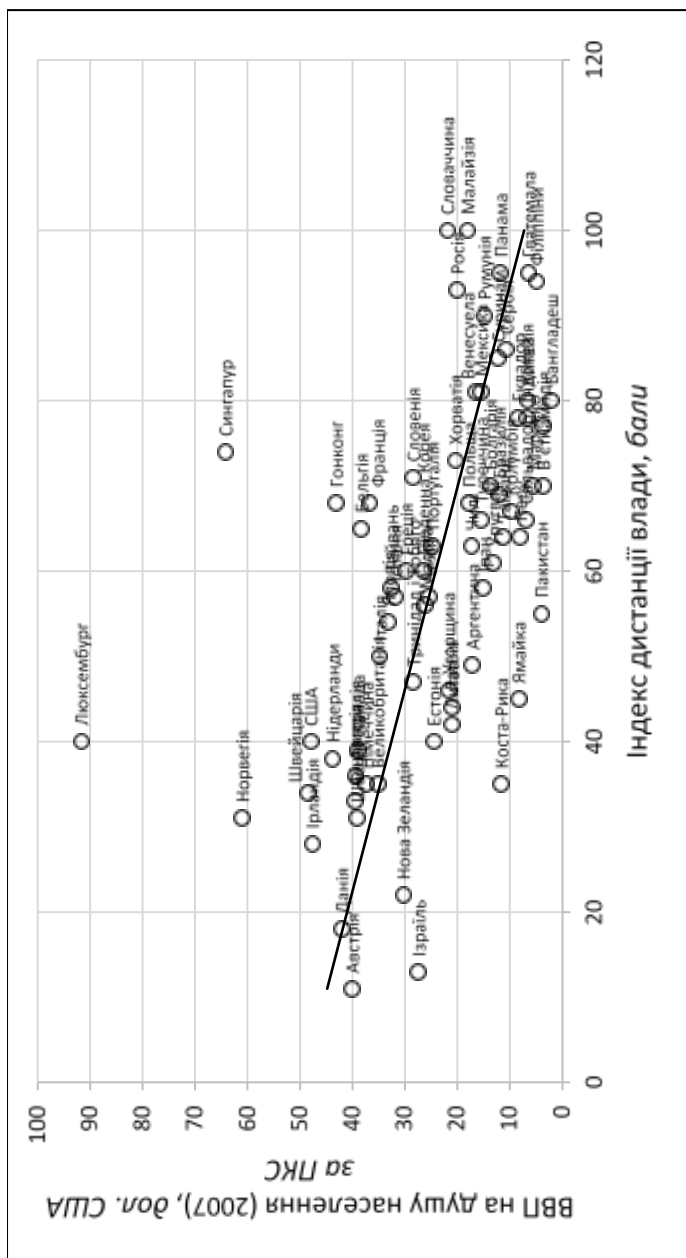

Рис. 1. Кореляція між дистанцією влади і розміром ВВП на душу населення

Джерело: Geert Hofstede | Hofstede Dimension Data Matrix [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.geerthofstede.com/dimension-data-matrix>; World Economic Outlook Database October 2007 – IMF [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/index.aspx>

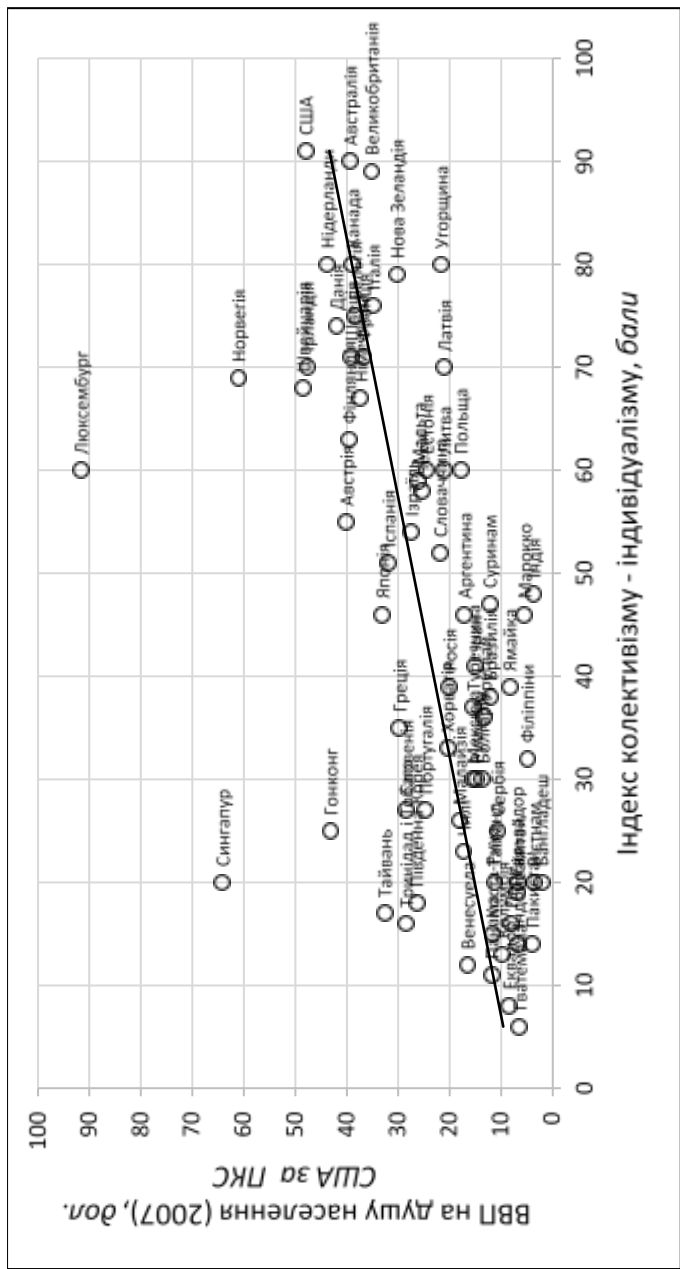

Рис. 2. Кореляція між індивідуалізмом і розміром ВВП на душу населення

Джерело: Geert Hofstede | Hofstede Dimension Data Matrix [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.geerthofstede.com/dimension-data-matrix>; World Economic Outlook Database October 2007 – IMF [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/index.aspx>

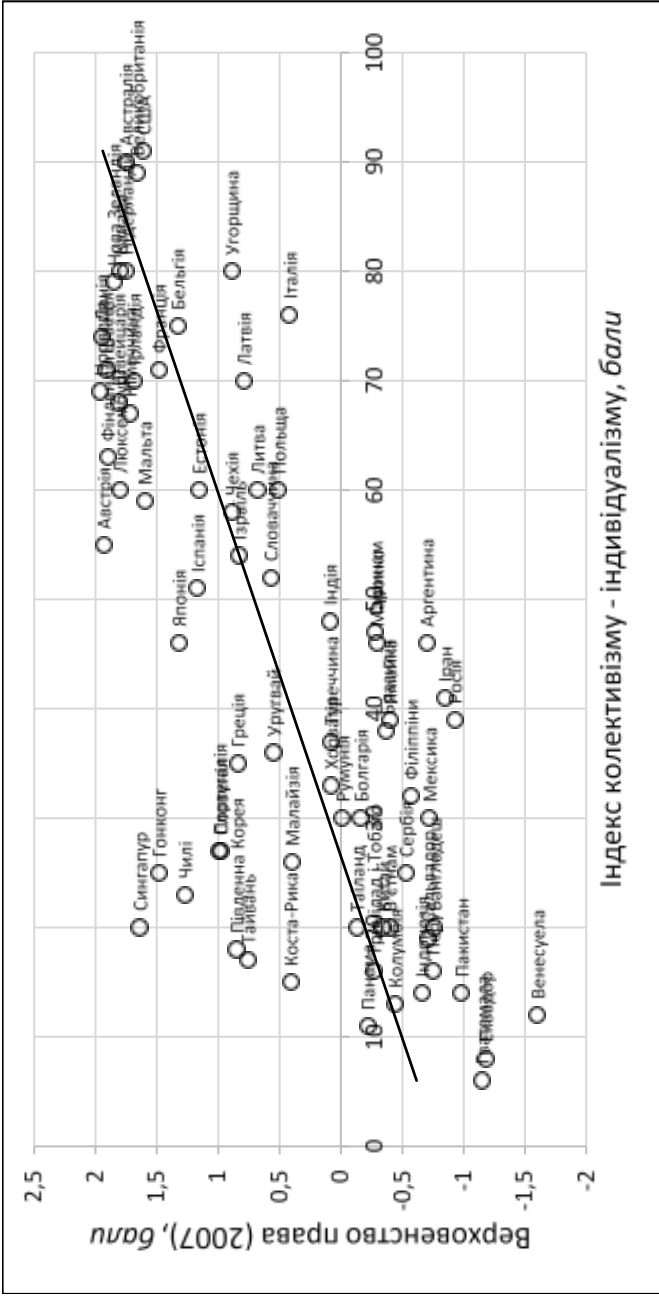

Рис. 6. Кореляція між індивідуалізмом і показником верховенства права

Джерело: Geert Hofstede | Hofstede Dimension Data Matrix [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.geerthofstede.com/dimension-data-matrix>; Worldwide Governance Indicators [Електронний ресурс]. – Доступний з: www.govindicators.org/.

Довгострокова орієнтація значущо, хоч і менше за два попередні індекси, корелює з подушовим ВВП, і більшою конкурентоспроможністю (вищим рангом у глобальному рейтингу). Цей індекс більш стійко пов'язаний з людським розвитком (рис. 7) і показниками людського капіталу: з охопленням вищою освітою, результатами тестування школярів (рис. 8), витратами на НДДКР. Крім того, навіть за умови врахування зв'язків з ВВП довгострокова орієнтація асоційована з меншим розширенням за доходами (рис. 9) і стійким розвитком (як часткою скоригованих числителів накопичень).

Інші три індекси за Г. Хофстеде менше пов'язані з показниками модернізації. Зв'язки індексу уникання невизначеності (UAI) показують загалом негативні зв'язки. Зокрема, вищий UAI слабо корелює з нижчим ВВП і більшою часткою бідних (рис. 10), нижчою якістю держуправління; помірковано – з меншою конкурентоспроможністю (нижчим рангом у глобальному рейтингу, рис. 11) і гіршим стійким розвитком. З іншого боку, індекс слабко корелює з більшим охопленням вищою освітою, вищою часткою витрат на охорону здоров'я, підзвітністю влади (якщо контролювати ВВП).

Потурання насолоді життям (IVR) слабо корелює з ВВП, людським розвитком, якістю інститутів (особливо щодо контролю над корупцією) і тривалістю життя, але кореляції ще більш знижуються або зникають, якщо контролювати за іншими індексами або за ВВП. З іншого боку, IVR суттєво пов'язаний з бідністю і вищою нерівністю за доходами (рис. 12), особливо при контролі подушового ВВП, гіршими результатами тестування школярів. У цілому вираженість потурання на протидію стримуванню, якщо й пов'язана з економічним розвитком, то, швидше, негативно.

Нарешті, маскулінізм лише слабо пов'язана з більшим соціальним розширенням, меншим охопленням вищою освітою і витратами на освіту, меншою часткою дослідників НДДКР.

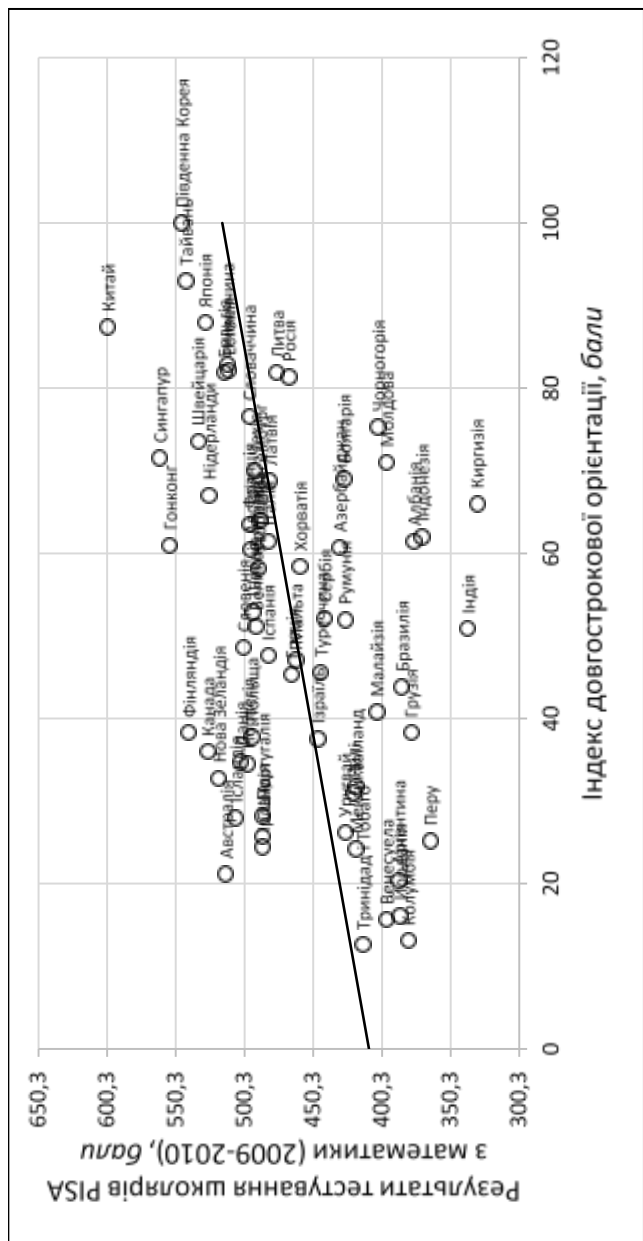

Рис. 8. Кореляція між довгостроковою орієнтацією і результатами тестування школярів з математики PISA

Джерело: Geert Hofstede | Hofstede Dimension Data Matrix [Електронний ресурс]. – Доступний за: <http://www.geerthofstede.com/dimension-data-matrix>; OECD. PISA 2009 Results, Executive Summary. – Paris: 2010; Walker M. PISA 2009 Plus Results: Performance of 15-Year-Olds in Reading, Mathematics and Science for 10 Additional Participants / Maurice Walker. – Melbourne: ACER Press: 2011.

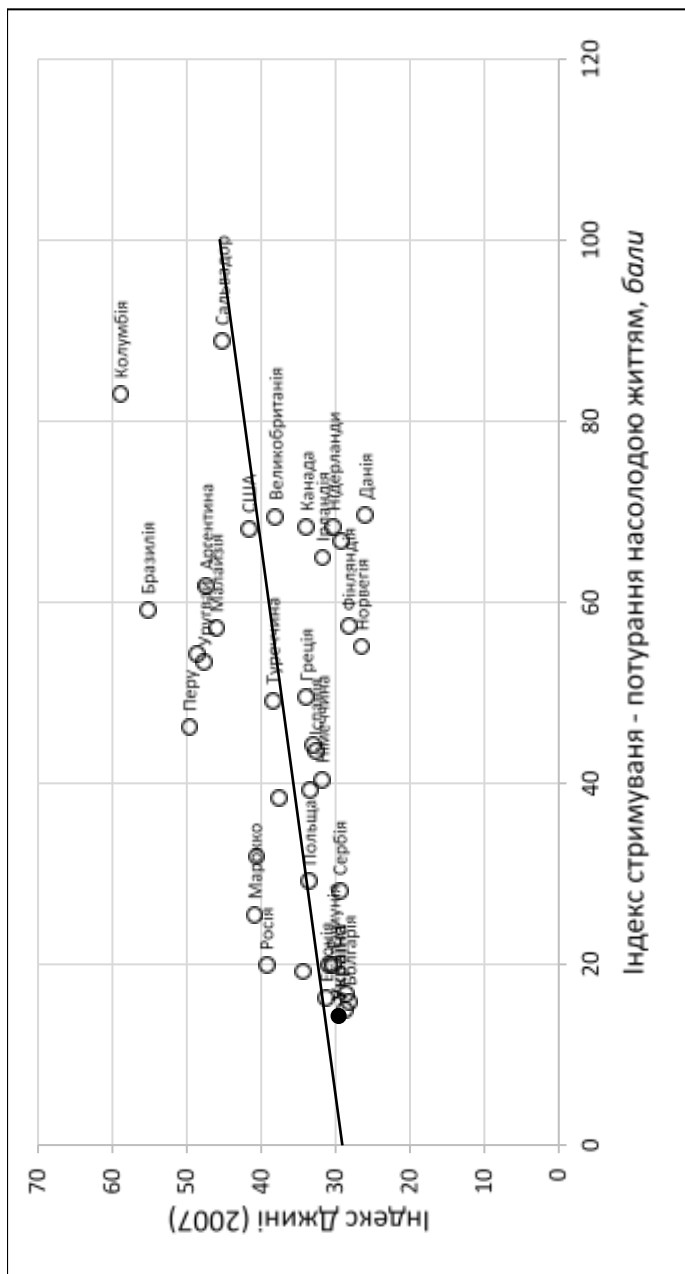

Рис. 12. Кореляція між потуранням насолоді життям та індексом Джині

Джерело: Geert Hofstede | Hofstede Dimension Data Matrix [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.geerthofstede.com/dimension-data-matrix>; GINI index (Worldbank estimate) | Data | Table [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>.

Оцінки вимірів культури для українського суспільства

Яка ж вираженість культурних вимірів притаманна українському суспільству? Наразі Україна має оцінки лише для двох вимірів: довготермінової орієнтації (LTO) і потурання насолоді життям (IVR). Інші чотири ми оцінили на підставі дослідження, яке найбільше відповідає вимогам методології Г. Хофстеде щодо одночасного вимірювання в кількох суспільствах за порівнюваними вибірками¹⁹; а також враховуючи досвід подібних оцінок²⁰. Зазначимо, що такі оцінки все одно є приблизними, оскільки ми не мали доступу до первинних даних.

Якщо узагальнювати (табл. 4), то Україні властиві висока дистанція влади і низький індивідуалізм. На шкалі маскулінності–фемінінності суспільство посідає проміжне положення. Уникання невизначеності є дуже високим. Також загалом властиві довготермінова, а не короткотермінова орієнтація, і стримування, а не потурання насолоді життям.

Таблиця 4

Оцінки індексів культурних вимірів українського суспільства, бали

Індекс	Дистанція влади	Індивідуалізм	Маскулінність	Уникання невизначеності	Довготермінова орієнтація	Потурання насолоді життям
Оціночне значення	83	32	47	108	86	14

Джерело: розрахунки авторів на основі Temirbekova Zh., Latov Yu.V., Latova N.V., Temirbekov Zh. Work related values: a comparison of four post-soviet countries // *Procedia – Social and Behavioral Sciences.* – 2014. – № 109. – С. 797; Geert Hofstede / Hofstede Dimension Data Matrix [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.geerthofstede.com/dimension-data-matrix>

Порівняння з іншими, насамперед постсоціалістичними, суспільствами уможливує краще розуміння місця України в просторі культурних вимірів.

¹⁹ Temirbekova Zh., Latov Yu.V., Latova N.V., Temirbekov Zh. Work related values: a comparison of four post-soviet countries // *Procedia – Social and Behavioral Sciences.* – 2014. – № 109. – С. 794–798.

²⁰ Huettinger M. Cultural Dimensions in Business Life: Hofstede's Indices for Latvia and Lithuania // *Baltic Journal of Management* – 2008. – №3. – P. 359–376.

Так, дистанція влади є дещо нижчою, ніж у Росії, і схожа на ту, яка є в Сербії (86 балів). Решта постсоціалістичних країн (крім Словаччини і Румунії) мають помітно нижчу дистанцію влади. Наприклад, Хорватія має 73, а Польща – 68 балів. Серед інших країн схожі показники мають Венесуела, Мексика (по 81 балу), Китай, Бангладеш (по 80 балів), Еквадор, Індонезія (по 78 балів), Індія (77 балів)²¹.

Індекс індивідуалізму є майже такий самий, як і для Росії (32 і 39 бали відповідно). Це приблизно стільки ж, як і в Хорватії (33) та Болгарії і Румунії (по 30). Схожими також є індекси для Сербії (25) і Словенії (27). Решта постсоціалістичних країн мають суттєво вищі індекси (починаючи від Словаччини – 54)²². Якщо враховувати й інші країни, схожі індекси демонструють Бразилія (38 балів), Туреччина (37), Уругвай (36), Греція (35), Філіппіни (32), Мексика (30), Португалія (27 балів).

Маскулінність виявилася помірковано вираженою. Найближчими культурами до України знову ж є Сербія (43), Румунія (42), Болгарія і Хорватія (по 40)²³. Серед суспільств за межами постсоціалістичного ареалу близьким виявилось широке коло країн. Зокрема, від 45 до 49 балів мають також Тайвань, Туреччина, Індонезія, Ізраїль, Мальта, Сингапур, Бразилія.

Уникання невизначеності в українській культурі є найвищим серед постсоціалістичних суспільств. Найближчими до неї з постсоціалістичного ареалу є Росія (95 балів), Польща (93) і Сербія (92 бали). Також дуже високий індекс уникання невизначеності мають Греція і Португалія (112 і 104 бали відповідно).

Індекс довгострокової орієнтації в Україні також найвищий серед усіх постсоціалістичних країн. Найближчі показники мають Естонія, Литва (по 82 бали), Росія і Білорусь (по 81 балу). Вкажемо також на Японію (88 балів), Китай (87 балів), Німеччину (83 бали) і Бельгію (82 бали).

²¹ Hofstede G., Hofstede G. J., Minkov M. *Cultures and Organizations*. – P. 57–58.

²² Там само. – P. 95–96.

²³ Там само. – P. 141–142.

Нарешті, найближчими сусідами за стримуванням на протидію потуранням насолодженню життям є Латвія (13 балів), Албанія, Білорусь (по 15 балів), Литва, Болгарія, Естонія (по 16 балів).

Перспективи розвитку українського суспільства

Фундаментальні особливості культури українського суспільства виявилися далеко не ідеальними для розвитку і дуже обмеженим ресурсом для економічної модернізації.

Притаманна українській культурі довготермінова орієнтація може бути використана для розбудови інститутів, сприятливих для зростання і відтворення людського капіталу. Проте висока дистанція влади та переважання колективізму, меншою мірою – надвисоке уникання невизначеності ставлять під сумнів швидке піднесення продуктивності економіки і встановлення політичних інститутів, що будуть демократичними і підзвітними.

Це додатково підтверджує неможливість повного копіювання економічних і політичних інститутів західного зразка в такий історичний момент.

Проблема полягає в надзвичайній стійкості базових цінностей упродовж тривалого часу. Вони засвоюються переважно в ранньому віці, коли сприйняття є некритичним. Як писав Г. Хофстед, ми "засвоїли цінності, коли були дітьми, від батьків, котрі їх засвоїли, коли самі були дітьми"²⁴. Зміни окремих практик зачіпають їх слабо. Тому зміна цінностей навіть у сприятливих умовах може потребувати зміни двох–трьох поколінь, про що свідчить досвід численних іммігрантів.

З одного боку, найближчим часом марно очікувати швидкої зміни цінностей, як і того, що Україні вдасться наблизитися до світових лідерів за рівнем економічного розвитку, добробуту і демократичності.

З іншого боку, це підкреслює важливість цілеспрямованого підходу виховання і розвитку протягом найближчих десятиліть цінностей, що полягають у низькій дистанції влади та індивідуалізмі, котрий виявляється передусім у особистій самостійності. Тоді через

²⁴ Hofstede G., Hofstede G. J., Minkov M. *Cultures and Organizations*. – P. 20–21.

цей проміжок часу Україна принаймні отримає шанс стати розвиненим суспільством.

Стратегія трансформації цінностей має базуватися насамперед на змінах у системі освіти та інших інститутах соціалізації дітей і молоді, що відбуватимуться паралельно із соціально-економічними реформами.

Якщо ж звертатися до досвіду інших країн, то, як показує порівняльний аналіз, українське суспільство має близькі показники навіть не зі східною, а з південною Європою, а також з Росією. Крім того, зважаючи на схожість окремих вимірів, варто звернути увагу на успішний досвід модернізації та реформ країн Прибалтики, Мексики і Туреччини.

Загальні висновки

Ураховуючи місце України в просторі культурних вимірів, базові параметри її культури є дуже обмеженим ресурсом модернізації в цілому, а копіювання інституційної структури західних країн не забезпечить економічного та політичного розвитку. Перш за все цьому заважають висока дистанція влади і низький індивідуалізм українського суспільства, а певною мірою – надвисоке уникання невизначеності. Серед притаманних Україні параметрів, здатних сприятливо вплинути на модернізацію, є виражена довгострокова орієнтація і, до певної міри, стримування насолодження життям.

Досягнення економічного процвітання і ефективної демократії найближчим часом – упродовж року чи кількох – навряд чи можливе, оскільки базові культурні характеристики українського суспільства не сприяють установленню відповідних інститутів. З іншого боку, це означає: якщо досягнення подібного рівня і можливе, то лише шляхом багаторічного розвитку до параметрів провідних західних демократій, включаючи і часткову зміну культурних особливостей – а це, вірогідно, займе кілька десятиліть.

Це має бути усвідомлено суспільством у цілому, органами центральної влади, політиками, організаціями громадянського суспільства, а також враховано при розробленні стратегії національного розвитку, комплексних загальнодержавних програм, реформу-

ванні різних сфер суспільного життя. Безперечно, зазначене не означає, що реформи взагалі не матимуть сенсу. Навпаки, тільки вони стануть головним чинником змін не лише в економіці, а й на рівні культури та індивідуальної свідомості громадян. Розуміючи безпідставність очікувань швидких і кардинальних змін на краще, планування розвитку з необхідністю має бути розраховане на досить тривалу перспективу – не менше, ніж життя одного покоління, а важливим чинником поступального розвитку в стратегічно обраному напрямі стає спадковість та послідовність реформ. З цього мають виходити конкретні програми розвитку, на це потрібно орієнтувати громадян, пояснюючи їм цілі програм.

Разом із тим громадянам, а не тільки державі, теж належить неабияка роль у цьому процесі – на відміну від радянської ідеї про "світле майбутнє". У першу чергу, їм необхідно виховувати в собі та серед найближчого оточення такі культурні пріоритети: більшу егалітарність, намагання контролювати владу, індивідуалізм, участь у громадянських і волонтерських ініціативах – з метою вирішення своїх проблем, відстоювання інтересів та висування претендентів на політичні посади; а також аналогічно виховувати своїх дітей.

У такому разі громадяни зможуть висунути зі своїх лав нових державних управлінців і ефективних реформаторів у кількості, достатній для остаточного завершення посткомуністичних трансформацій і успішної модернізації суспільства відповідно до сучасних викликів.

Донесення цієї ідеї до якомога ширшого загалу українців слід зробити окремим напрямом інформаційної політики.

Рекомендації органам державної влади

1. Реформи судочинства, правоохоронної системи і оподаткування мають бути проведені у першу чергу. Саме по собі це твердження не є новим, але хочемо звернути увагу на такий аспект. У разі успішності ефект цих реформ буде масштабнішим за безпосередні напрями здійснення, оскільки сформує більш визначені, передбачувані і здійсненні "правила гри" у суспільстві. Враховуючи дуже високе уникання невизначеності в українському суспільстві,

це має його стабілізувати, зменшити корупцію в інших сферах і водночас відкрити шлях до прояву сильних рис культури українського суспільства, таких як довготермінова орієнтація.

2. Центральні органи виконавчої влади мають постійно демонструвати визначеність, регламентованість і передбачуваність соціальних змін – це може стати додатковим чинником позитивного сприйняття реформ і заходів уряду, навіть якщо вони одразу не зумовлять покращення матеріального становища чи припинення воєнного конфлікту. Йдеться не про те, аби вони рапортували лише про успіхи, особливо ж коли останні відсутні. Слід мати загальну стратегію перетворень, дотримуватися її та інформувати громадян. Якщо громадяни бачитимуть, що реформи йдуть послідовно і загалом у потрібному напрямі, вони терпимо поставляться до того, що результати з'являться не одразу.

3. Враховуючи притаманну українській культурі довгострокову орієнтацію, стратегічно важливими для зростання української економіки можуть стати такі комплекси заходів:

- розвиток експортоорієнтованої сфери послуг у високих технологіях, включення до відповідних світових ринків;
- залучення "довгих грошей" від населення через депозити і пенсійну систему.

Утім, сподіватися на їхню ефективність можна буде лише після стабілізації ситуації в країні і масової переконаності громадян у передбачуваності розвитку країни на роки вперед.

4. Для стратегічної зміни ціннісних пріоритетів українців (упродовж наступних десятиліть) уже найближчим часом доцільно розробити та розпочати пілотні впровадження проектів у системі освіти, насамперед – дошкільної і шкільної, оскільки базові цінності переважно закладаються в дитинстві і підлітковому віці. Пілотні проекти мають бути спрямовані не так на зміст предметів, як на зміну загальної моделі викладання, формування партнерських стосунків між учнями/студентами і вчителями/викладачами, трансформацію змістовного наповнення предметів гуманітарного циклу.

Водночас необхідно передбачити систему моніторингу та критерії оцінки пілотних проектів та перспективу впровадження успішного досвіду.

Пілотні моделі мали б:

- створювати умови рівності молоді, що навчається, з дорослими членами педагогічних колективів; розвивати самостійність та ініціативність; широко використовувати в навчанні двосторонню комунікацію, самостійний пошук та аналіз інформації, цінність особистих досягнень – для вироблення низької дистанції влади та індивідуалізму, зменшення тривожності щодо нерегламентованих ситуацій;
- приділяти увагу чеснотам ощадливості, поміркованості, наполегливості й далекого горизонту планування – для відтворення довготермінової орієнтації.

5. Необхідно також докласти зусиль до відтворення і розвитку масової і високоякісної математичної і природничої освіти в школі та у ВНЗ. З одного боку, цьому сприяє не тільки наявна база, а й довготермінова орієнтація української культури, з іншого – ці знання є одним із наріжних каменів розвитку сучасних галузей економіки і наукомістких виробництв.

6. Слід критично вивчити і творчо застосувати успішні приклади реформ, законодавства і практик державного управління країн, близьких до України за культурними вимірами, в першу чергу, таких як Сербія, Болгарія, Румунія, а також Мексика. Крім того, варто звернути увагу на досвід країн Прибалтики, Греції та Португалії, Туреччини, Китаю.

Відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій

Відділ працює у складі ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" з квітня 2005 р.

Основними напрямками наукової діяльності відділу є: взаємодія соціальних та економічних процесів в українському суспільстві; соціокультурні детермінанти економічних процесів; моніторинг сприйняття населенням змін економічних відносин; соціально-економічні індекси; трансформації ціннісних орієнтацій населення та окремих груп; міграційні процеси (внутрішні, зовнішні); електоральні орієнтації, рівень довіри; моніторингові соціологічні та соціально-економічні дослідження, опитування населення, експертів, керівників, інших цільових груп; соціальне прогнозування.

Відділ уклав договір про співпрацю з Національним дослідницьким університетом "Вища школа економіки" у м. Санкт-Петербург (<http://lcsr.hse.ru>); є ключовим виконавцем діяльності в межах договору Інституту з Фондом EVS (European Values Study – "Європейське дослідження цінностей") (<http://www.europeanvaluesstudy.eu>). Тісно співпрацює з дослідницьким проектом WVS (World Values Study – "Світове дослідження цінностей") (<http://www.worldvaluessurvey.org>).

Підтримуються партнерські стосунки практично зі всіма вітчизняними університетами, де є факультети/кафедри соціології, зокрема: Національним університетом імені Т.Г. Шевченка, Харківським національним університетом імені В.Н. Каразіна, Львівським національним університетом імені Івана Франка, Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова тощо.

Співробітники відділу беруть активну участь у діяльності Соціологічної асоціації України (CAU), Балакірева О.М. – член правління CAU.

Тематика НДР:

- "Причинно-наслідкові зв'язки між складовими, чинниками та проявами економічних і соціальних процесів в Україні" (2005–2008 р.);
- "Трансформація детермінант соціально-економічної нерівності в українському соціумі" (2008–2011 рр.);
- "Вплив економічних перетворень на процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві" (2011–2014 рр.);
- "Соціокультурні чинники розвитку українського ринку праці" (2014–2017 рр.);
- "Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України" (2012–2013 рр.);
- "Неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи" (2014 р.);
- "Соціокультурні виміри модернізації економіки України" (2014–2015 рр.).

Контактна інформація:

ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"

Відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій

кім. 402,501,502,507,508

вул. Панаса Мирного,26, м. Київ, 01011, Україна

+38(044)280-83-05

bon@ief.org.ua

Наукове видання

**Шестаковський Олексій Петрович
Білоус Євген Вікторович**

**Базові культурні особливості українського
суспільства і можливості їх використання
для соціально-економічного розвитку**

Наукова доповідь

За редакцією канд. соціол. наук О.М. Балакіревої

Редактори: *Ілляш М.М., Бажал І.І., Нестеренко І.І.*
Оригінал-макет *Мірецька Н.А.*

Підписано до друку 27.01.2015 р.
Формат 60×90/16. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 2,25. Обл.-вид. арк. 1,62.
Наклад 100 прим. Замовлення №...

Поліграфічна дільниця ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011